

Rendhagyó filozófiaóra II.

Programadó írásomban (1) felvázoltam elképzeléseimet a választást a diákokra bízó, más szóval világnézeti semlegességre törekvő középiskolai filozófiaoktatás lehetőségéről posztiszocialista hazánkban. Előző cikkemben (2) pedig a fentiek illusztrációjaképpen elkezdtem egy olyan középiskolai filozófia-tankönyv ismertetését, mely a *Doxográfia érettségizőknek* című írásomban vázolt elképzeléseimnek megfelel. Titkon abban bízom, hogy talán ez majd meggyőzi mindazokat, akik nem hisznek egy efféle filozófiaoktatásban.

Előző „rendhagyó filozófiaórámon” enciklopédikus tárgyalásban az egzisztencializmusig jutottam, ezt most a betűrendben következő Eklekticizmus című szakasszal folytatom. Az indukció és dedukció tárgyalására, benne a Pitagorasz-tétel és az Ohm-törvény közötti, fent említett ismeretelméleti különbségre az Empirizmus című szakaszban keríték sort.

Eklekticizmus

Különböző irányzatokból felépített filozófiai rendszer. Az eklekticista gondolkodó nem hoz létre saját, egységes elvekre épülő filozófiát és nem csatlakozik egyetlen felfogáshoz sem, hanem más bölcselek nézetei közül kiválogatja azokat, amelyek számára elfogadhatók, és ezekből többé-kevésbé zárt rendszert igyekeznek összeállítani. A dialektikus materializmus egyik alapítója, *Friedrich Engels* (1820–1895) az eklekticizmust „kolduskotyvalék”-nak minősítette, ezt a nézetét azonban nem osztja mindenki; az irányzatnak ugyanis több nevezetes képviselője is volt, pl. *Cicero* (i. e. 106–43).

Empiriokriticizmus

A dialektikus és történelmi materializmus (rövidítve: diamat) elnevezésű irányzat egyik fő képviselője, *V. I. Lenin* (1870–1924) *Materializmus és empiriokriticizmus* című művében bírálta azokat a gondolkodókat – elsősorban *Richard Avenariust* (1843–1896) és *Ernst Machot* (1838–1916) –, akik szerint a tudománynak az a feladata, hogy „érzeteink leírását adja”. E bírált bölcselek tanítása szerint ugyanis „a tapasztalat csak az állandóan változó és egymástól független érzetek sokaságát biztosítja számunkra, ezért nem állíthatjuk, hogy pl. a térbeli mozgásról vagy a természeti törvényekről kialakított fogalmainknak bármiféle olyan objektív alapja lenne, mely a világban megtalálható”. (Más szóval ez azt jelenti, hogy Mach és Avenarius nézete szerint természeti törvények a valóságban nem léteznek, azok csak a mi elménkben vannak. Azt az irányzatot, amely ezt hirdeti, főleg a marxisták, de olykor mások is, szubjektív idealizmusnak nevezik. Akik elfogadják ezeket a Lenin által bírált nézeteket, azok azonban többnyire nem nevezik magukat szubjektív idealistának.) „Felfogásunk szerint a természeti törvények azon pszichológiai szükségletünk termékei, hogy otthonosan érezzük magunkat a természetben; az érzeteket meghaladó összes fogalom annyiban igazolt, amennyiben segít környezetünk megértésében, irányításában és prognosztizálásában (l. a Jegyzeteket!); ebből a célból a különböző kultúrákban és korokban eltérő, de azonos létjogosultsággal rendelkező fogalmi rendszerek használhatók” – írja Mach. Lenin a felsorolt két gondolkodó fent ismertetett tanítását elnevezte empiriokriticizmusnak, azaz tapasztalatkritikai irányzatnak (mely szerinte a fent említett szubjektív idealizmus egyik válfaja); ő és követői, azaz a diamat hívei szerint mindez végső soron „a külvilág nem létezhet gondolkodó alany nélkül” szolipszista (a szó jelentését lásd a következő „izmus”-nál) kijelentéshez vezet, ami a józan ész számára elfogadhatatlan.

Az „empirikriticizmus” elnevezés nem ment át a köztudatba, és ma már alig használja valaki. Helyette a *neopozitivizmus*, illetve a *logikai pozitivizmus* kifejezés nyert polgárjogot a filozófiában.

Empirizmus és naturalizmus

Az empirizmus olyan ismeretelméleti irányzat, amely szerint minden tudás a tapasztalatból származik. (Az *empereia* görög szó és tapasztalatot jelent). A már korábban is említett naturalizmus (*natura*=természet) pedig olyan monista világnézet, mely elsősorban az empirizmusra épül; az elnevezés *Wilhelm Dilthey* (1833–1911) német filozófustól származik.

A naturalizmust egyesek a panteizmussal hozzák kapcsolatba, mások a materializmushoz, illetve az ateizmushoz közelállónak tekintik. A naturalizmus egyik fő jellemvonása az, hogy a metafizikát és a természetfölöttit elveti. A gondolkodók egy része a meghatározás bizonytalan volta miatt kerüli a naturalizmus megjelölést, ennek ellenére az elnevezés időnként felbukkan a filozófiai irodalomban.

Az empirizmus ellentéte a *racionalizmus*, mely a tapasztalattal szemben spekulatív (l. a Jegyzetekben a megfelelő címszót!) alapokra helyezkedik, és az ismeretek fő forrásának a gondolkodást tekinti.

Az irányzatnak két fő ágát szokás megkülönböztetni; ezek a *radikális* és a *mérsékelt empirizmus*. Míg az első ág képviselői kizárólag az érzéki észleletet fogadják el az ismeretek forrásának, addig a másik ág, azaz a mérsékelt empirizmus hívei az észleletet csak mértékadónak tekintik az ismeretszerzés szempontjából. A radikális empirizmushoz igen közel áll a filozófia *szenzualizmusnak* nevezett irányzata, egyesek a kettőt gyakran meg sem különböztetik egymástól.

A radikális empirizmus fő képviselői *Francis Bacon* és *John Locke*, míg a mérsékelt ág létrehozása elsősorban *George Berkeley* és *David Hume* nevéhez fűződik. Meg kell említeni, hogy Lenin és hívei, azaz a diamat képviselői Berkeleyt nem az empirizmus, hanem az ún. *szolipszizmus* képzeletbeli irányzat követőjéhez sorolják; ez az irányzat (ha tényleg létezne ilyen) azt hirdetné, hogy „csak egyedül én létezem” (*solus ipse* = egyedül magam). A szolipszizmust egyetlen számottevő filozófus sem fogadja el, legkevésbé éppen az említett Berkeley.

A mérsékelt empirizmus másik fő képviselőjét, Hume-ot egyesek még a *szepticismus* nevű irányzathoz is szokták sorolni.

A radikális empirizmus egyik fő képviselője, *Francis Bacon* (1561–1626) *I. Erzsébet* angol királynő főpecsétőrének fia volt. Tanulmányait tizenkét éves korában kezdte Cambridgeben, 1618-ban lordkancellár lett, és más fontos tisztségeket is betöltött. Később azonban vesztegetési botrányba keveredett, ami miatt pénzbírságra, hivatalvesztésre és börtönre ítélték. *I. Jakab* király azonban hamarosan megkegyelmezett neki, így kiszabadult a Tower-ből. Ezt követően visszavonult a közélettől és már csak tudományos munkájának élt.

Bacon filozófiáját a tapasztalatra, azaz természettudományos megfigyelésekre építette és a tudományos kutatásban bevezette az *empirikus-induktív* (l. a Jegyzeteket!) módszert. Ez, ellentétben a főleg a matematikában alkalmazott dedukcióval, az egyediből következtet az általánosra és a természeti törvényeket megfigyelésekből próbálja kiolvasni. E két módszer lényegesen különbözik egymástól és összekeverésükből mind a matematika, mind a fizika tanulásánál súlyos hibák adódhatnak. Erre való tekintettel itt most egy kis kitérőt teszünk és a két módszer közötti különbséget egy példával világítjuk meg.

Ha egy tanuló Pitagorasz tételét indukcióval, vagyis megfigyelésekkel próbálja igazolni, alaposan pórul jár. Ez a diák megméri néhány derékszögű háromszög oldalait, majd a befogók mérőszámait négyzetre emelve összeadja. Ha ez az összeg kiadja az átfogó négyzetét, örömmel konstatálja, hogy Pitagorasz tételét „bebizonyította”. Ha mindez matematikaórán történik feleléskor, ne csodálkozzon az illető, ha elégtelen osztályzatot kap.

A matematika ugyanis deduktív tudomány, tételeit bizonyítás nélkül elfogadott (olykor még a szemlélettel is ellentétes) alapelvekből, az ún. axiómákból vezeti le (dedukálja). Így a statisztika itt nem minősül bizonyító erőnek.

Más a helyzet a fizikaórán. Itt Ohm törvényét (legalább is a középiskolai matematikai ismeretek alapján) hiába próbálja „levezetni” vagy „bebizonyítani” a diák: ezt az összefüggést, „természeti törvényt” a középiskolában „kipróbálással”, azaz mérésekkel kell igazolni. Felsőbb matematikai ismeretek birtokában azonban számos fizikai tétel és összefüggés levezethető más, általánosabb természeti törvényből: pl. az Ohm-törvényt a *Maxwell*-egyenletekből, a négyzetes úttörvényt vagy *Kepler*nek a bolygók mozgására vonatkozó törvényeit az általános tömegvonzás képletéből elméleti úton is megkaphatjuk. Ekkor azonban ezeket az általánosabb törvényeket kell a tapasztalatnak igazolnia. A fizika ugyanis tapasztalati tudomány, mely megfigyelésekre és kísérletekre támaszkodva indukció segítségével állítja fel törvényeit (bár egyes gondolkodók, pl. *Karl Popper* és hívei tagadják ezt).

A matematikában ez nem így van; itt az axiómákat eleve elfogadjuk és csak azt vizsgáljuk, hogy milyen tételek következnek belőlük. *Bolyai János* (és tőle függetlenül *Gauss* és *Lobacszevszkij*) nagy felfedezése éppen az volt, hogy a geometria egyik axiómáját egy olyan másikkal helyettesítette, melyet pusztán a szemlélet alapján nem lehetne elfogadni. (Egy adott egyenesen kívül fekvő ponton át több olyan egyenest is húzhatunk, melyek mindegyike párhuzamos az adott egyenessel és vele egy síkban fekszik.)

Mintegy az indukció és dedukció „között helyezkedik el” a *teljes*, vagy *matematikai indukció* néven ismert bizonyítási eljárás. Ez abban áll, hogy egy „megsejtett” és behelyettesítésekkel „kipróbált” összefüggést – pl. az első n db. egész-szám összegére vonatkozó jól ismert képletet (számtani sor), melynek helyességéről tehát „tapasztalat” útján győződünk meg – úgy bizonyítunk be, hogy kimutatjuk: ha a formula n -re igaz, akkor a rákövetkező $n+1$ -re is az. Ez az eljárás azonban egy olyan lépést tartalmaz (a kipróbálást), amely a fizikára jellemző, a matematikától azonban idegen, ezért néhány ismert matematikus a teljes indukciót nem tekintí „igazi” bizonyításnak.

Míg az indukció főleg az empirizmusnak, addig a *dedukció* elsősorban a racionalizmusnak volt a kedvenc megismerési módszere. Mindkét irányzat a biztos tudás, a bizonyosság alapjait kereste, ám ezt egymástól lényegesen eltérő ismeretelméleti elvekben vélte megtalálni.

Bacon saját magát nem sorolta az empirizmus követőihez, és ezt a nézetét néhány filozófiatörténész is elfogadja. Meggyőződésüket arra alapozzák, hogy Bacon a racionalizmus híveivel együtt az empiristákat is kipellengérezte, mondván: „a racionalisták olyanok, mint a pókok: saját elméjük anyagából szövögetik eszméik hálóját”, az empiristák pedig „olyanok, mint a hangyák: gyűjtenek és fogyasztanak”. Mintaképe a méh, mely az összegyűjtött anyagokat „átalakítja és saját képességei szerint rendezi el”.

Bacont sokan a diamaton alapuló marxista ideológia egyik előfutárának tekintik; ezt a nézetüket azzal támasztják alá, hogy maga *Marx* (1818–1883) is elismerően nyilatkozott róla, „az angol materializmus és minden modern kísérleti tudomány ősapjának” nyilvánítva őt. E felfogásnak azonban némileg ellentmondani látszik az, hogy az ateista marxizmussal szemben Bacon vallásos volt; pl. arra szólította fel az embereket, hogy ne há-

*„Miért szabad az egyenlet mindkét oldalán ugyanazt a műveletet végezni?”
„Miért kell Pitagorasz tételét bizonyítani és miért nem elég, ha mérésekkel igazoljuk, mint Ohm törvényét?” – ezeket a kérdéseket a legtöbb diák előbb-utóbb felteszi magának, olykor másoknak is.*

borúzzanak, hanem kössenek békét egymással s azután egyesült erővel „addig tágítsák az ember uralmának határait, ameddig ezt Isten jósága megengedi”.

A fenti idézetből egyúttal az is kiviláglik, hogy Bacon nézete szerint „a tudás hatalom”, a tudomány eredményeit pedig az emberiség jólétének szolgálatába kell állítani. Ugyanezt a célt tűzte maga elé az angol tudós társaság, a Royal Society is, mely ezért önmagát Bacon szemleli örökösének tekinti.

Bacon szembefordult *Arisztotelész* (i. e. 384–322) és *Platón* (i. e. 427–347) alapvető jelentőségű és nagyhatású filozófiájával. Szerinte az arisztotelészi logika nem alkalmas tudományos felfedezések létrehozására, mivel csak „kierőszakolja az egyetértést, de nem tár fel semmi újat, a kísérletezést pedig úgy vonszolja maga után, mint egy foglyot”. Platón eszméit ugyancsak elvetette: olyan „balfogalmaknak, hamis képzeteknek” nevezte azokat, „melyek a hagyomány, hiszékenység és hanyagság folytán vertek gyökeret”.

Bacon költeköző életmódot folytatott, így számos tudományos munkáját pénzhiány miatt nem tudta befejezni, elkezdett könyveinek jó része így félbemaradt. Főbb művei: *A műveltség haladása* (*Advancement of Learning*, 1605); *Új rendszer* (*Novum Organum*, 1620); *Természettörténet...* (*Historia Naturalis et experimentalis...*, 1622); *Új Atlantisz* (*Nova Atlantis*, 1627).

A *szenzualizmus*nak is nevezhető radikális empirizmus másik jelentős képviselője *John Locke* (1632–1704) volt. Apja jogot végzett, ő maga pedig filozófiát, kémiát és orvostudományt tanult Oxfordban, ahol 1659-ben tanárrá is megválasztották. Itt barátságot kötött *Robert Boyle* fizikussal (vö. Boyle-Marotte törvény), akinek révén közeli, gyakorlati kapcsolatba került a korabeli fizikai és kémiai kutatásokkal.

Locke a rendszeres ismeretelmélet egyik megalapítójának tekinthető. Akárcsak Bacon, ő is szembefordult a racionalista nézetekkel, és pl. nem fogadta el a racionalizmusnak a velünk született alapelvekre és fogalmakra vonatkozó elméletét. Felfogása szerint születésünkkor lelkünk egy fehér papírlapra – „white paper”-re – vagy az Albertus Magnus-tól, más néven *Nagy Szent Albert*től (1193–1280) származó, közkeletűbb kifejezéssel élve: „tabula rasa”-ra hasonlít, melyre tapasztalataink írják fel ismereteinket. Az előbbieket Locke két csoportra osztotta: szerinte van külső, azaz érzékeink révén keletkezett (*sensation*) és belső úton, ú.n. reflexióval (l. a Jegyzeteket) létrejött tapasztalat (*reflexion*). Locke is magáévá tette azt a tévesen Arisztotelésznek (i. e. 384–322) tulajdonított, de hitelt érdemlően első ízben csak jóval később, Cicerónál (i. e. 106–43) kimutatható tételt, miszerint „semmi sincs az értelemben, ami ne lett volna meg előbb az érzésekben” (*nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu*); egyesek ez utóbbi nézete miatt tekintik Locke-ot szenzualistának. Az idézett kijelentés más szóval azt jelenti, hogy érteink a dolgokról szerzett benyomásainkkal azonosak, míg az ezekről alkotott gondolataink, a tapasztalatainkon alapuló ún. ideák könnyen félrevezethetnek bennünket a tárgy jellegével kapcsolatban.

Locke világképe mechanisztikus: úgy gondolta, hogy a Világmindenség egy óriási gépezet, bár kívülre vannak még nem anyagi természetű szubsztanciák is. Nagy fontosságot tulajdonított a nyelvnek: szerinte a tudás közeli kapcsolatban áll a szavakkal. Ez a kijelentés egyúttal azt is jelenti, hogy a szavak nem azonosak a dolgokkal.

Ismeretelméleten kívül Locke még társadalomfilozófiával is foglalkozott; mindkét területen elsősorban korának gondolkodását fejezte ki és eszméit egyetlen, egységes teóriában igyekezett összefoglalni.

Társadalomfilozófiájában azt a nézetét fogalmazta meg, hogy a társadalmak egy „természeti állapot”-ból keletkeztek egy „szerződés” eredményeként. Ennek megkötésével az egyének közös akaratukból alávetik magukat az uralkodónak bizonyos előnyök fejében. (l. még az Etatizmus és a társadalmi szerződéssel kapcsolatos nézetek című szakaszt is!)

Főbb művei: *Értekezés az emberi értelemről* (1690); *Két tanulmány a polgári kormányzatról* (1690).

Most áttérünk az empirizmus mérsékelt ágát képviselő jelentősebb gondolkodók munkásságának ismertetésére.

Georg Berkeley (1685–1753) angol protestáns szülők gyermekeként született a katolikus Írországbán. Egyetemi tanulmányainak befejezése után, 1707-ben pappá szentelték, majd 1734-ben püspök lett. Filozófiai munkásságát egész fiatalon kezdte; első értekezéseinek megjelenése idején mindössze huszonkét esztendő volt.

Berkeley elutasította Locke nézeteit, mivel azok, úgymond „nevetségesek, veszélyesek és megvetendők”. Azért vélekedett így, mert szerinte Locke felfogása olyan szkepticizmushoz vezet, mely ellentétben áll a józan ésszel. „Hogyan tudhatna a csak saját ideáira támaszkodó megfigyelő bármiféle ismeretet is szerezni a Locke-féle külvilágról? Honnan tudhatjuk, hogy saját ideáink szemlélése bármely vonatkozásban is helyesen tájékoztat bennünket? És mi van akkor, ha ideáink nemcsak bizonyos esetekben, hanem mindig becsapnak bennünket?” – teszi fel (képletesen szólva) a kérdést Berkeley, majd mindjárt meg is válaszolja. Kifejti, hogy mindezek a problémák csak azért merülhettek fel, mert Locke „elkötelezte magát ama nevetséges nézet mellett, mely szerint minden tudásunk ellenére lehetséges, hogy a tárgyak teljesen mások, mint amilyeneknek gondoljuk őket, sőt talán nincsenek is tárgyak”. Ez más szóval azt jelenti, hogy Berkeley ugyanazzal a szolipszizmussal (a szó jelentését l. e szakasz elején!) vádolja Locke-ot, mint amivel őt vádolták a diamat alapítói mintegy másfél évszázaddal később. (l. uo.). Vagyis Berkeley bagoly Locke verébnek mondja, hogy nagyfejű – legalább is a diamat tanításából ez következik.

Berkeley nemcsak nevetségesnek, hanem veszélyesnek is tartotta Locke felfogását, mivel az szerinte a materializmus és az ateizmus felé hajlik, így az erkölcsök fellazulásához vezet.

Berkeley filozófiai nézetei szorosan kapcsolódnak a Locke tanítását bíráló észrevételeihez. Mivel Locke szerint mindig csak ideáinkról van tudásunk és sohasem magukról a dolgokról, Berkeley úgy vélte, semmit sem veszítünk el tapasztalatainkból azáltal, hogy tagadjuk az anyag létezését. Locke-nak az a tétele ugyanis, miszerint „a tapasztalatainkon alapuló ideáink félrevezethetnek bennünket a tárgyak jellegével kapcsolatban”, megdől akkor, ha azt a felfogást valljuk, hogy a dolgok mindössze ideáink gyűjteményei. Ha nincsenek tárgyak, csak a nekik megfelelő gondolatok, azaz ideák vannak, akkor értelmetlen azt állítani, hogy a dolgok talán nem is olyanok, mint amilyeneknek látszanak.

Berkeley elsőként mutatott rá arra, hogy a minőségek szubjektívák és hogy „általános képzet” nem lehetséges. Nincs ugyanis olyan általános háromszög például, amely sem nem hegyesszögű, sem nem tompa- vagy derékszögű. Ebből Berkeley arra a következtetésre jut, hogy tudatunkon kívül nem léteznek dolgok; amit dolognak mondunk, az kép-

*Az első kérdés
az egyenletrendezés
létojogosultságát firtatja.
Az 1949 előtti tankönyvek ezt
még a „velünk született
igazságérzettel”, a „fordulat
éve” utániak azonban már
a „mérlegelvel” indokolták.
Nem nehéz itt a filozófiai
szemléletváltozást tetten érni:
a „velünk született igazságérzet”
az idealista racionalizmus, míg
a „mérlegelv” a materialista
empirizmus fegyvertárából
származó érvekre támaszkodik.
Mindkét magyarázat egyaránt
hibetőnek látszik; hogy közülük
melyiket fogadjuk el,
az kizárólag rajtunk múlik.
Így legjobban a döntést nagykorú,
választópolgár (vagy
hónapokon belül azzá váló)
tanítványainkra bízni.*

zeteink gyűjteménye csupán. E képzetek szubsztanciális hordozót tételeznek fel, és szerte ez a lélek. Az anyagi szubsztancia ezzel szemben pusztán hipotézis, ami elvetendő. Berkeleynek ezt az ontológiai felfogását *idealista*, vagy *spiritualista monizmusnak* nevezzük; ennek értelmében tehát csak szellemi létezők vannak. A materialista monizmus ezzel szemben azt az álláspontot képviseli, hogy csak anyagi létezők (entitások) vannak, míg a dualista ontológia mindkettőnek a létezésével számol.

Berkeley tanításának egy további fontos tétele szerint „létezni annyi, mint észleltetni” (esse est percipi); ez még azt is jelenti, hogy Berkeley szerint amit észlelünk, az létezik.

Egyes filozófiatörténészek Berkeleyt „szubjektív idealistának” is minősítik. E megjelölést mindazokra a gondolkodókra alkalmazzák, akik Berkeleyhez hasonlóan úgy vélik, hogy a külvilág csak a mi elménkben van és például a színek, hangok, illatok a valóságban nincsenek meg. Egyes marxista filozófusok ezen felül még szolipszizmust is tulajdonítanak Berkeleynek, amely szerintük a szubjektív idealizmusnak egy túlzó válfaja; értelmezését lásd e szakasz elején.

Berkeleyt némelyek a tudományfilozófia egyik alapítójának is tekintik: a modern fizika ugyanis az „esse est percipi” elvéből kiindulva mondta ki egyik fontos alaptételét: „ami mérhető, az létezik”. A már többször említett Ernst Mach-hal az élen számos fizikus nézete áll közel Berkeleyéhez; Lenin nem is mulasztotta el szemükre vetni ezt, többüket vádolva meg szolipszizmussal. Berkeley főbb művei: *Értekezés a látás egy új elméletéről* (1709); *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről* (1710); *Három párbeszéd Hylas és Philonous között* (1710); *A mozgásról* (1721).

A mérsékelt empirizmus irányzatának további fontos képviselője, *David Hume* (1711–1776) elszegényedett skót földbirtokos családból származott. Egy ideig jogi tanulmányokat folytatott, ám ezt „undorítósnak” találta és felhagyott velük. Rövid kereskedői tevékenység után előbb egy tábormozgató titkára, majd könyvtáros lett; 1746-ban egy filozófia-professzori állásra benyújtott pályázatát elutasították. 1763-ban azonban rámosolygott a szerencse: kinevezték a párizsi brit követség titkárává. Itt hamarosan a társasági élet középpontja lett, megismerkedett *Rousseau*-val és a francia szellemi elit sok más képviselőjével, többek között az enciklopédistákkal is. 1769-ben meggazdagodott és ettől kezdve gondtalanul élt haláláig.

Hume bölcsellete számos filozófiai irányzatnak vált kiinduló pontjává, őt magát pedig sokféle irányzathoz sorolják. Az empirizmuson kívül nevezik még szenzualistának, szkeptikusnak, egyesek pedig a pragmatizmus előfutárának tekintik. Gondolatai nagy hatással voltak a társadalomtudományra, a közgazdaságtanra, sőt a fizikára is.

Francis Bacon, Locke és Berkeley nézeteihez hasonlóan, Hume is a tapasztalatot tekintti ismereteink fő forrásának; az emberi szellem szerinte kizárólag észleletekből áll. Ezeknek két fajtáját különbözteti meg: úgy mint a *benyomásokat* (impressions) és az *eszméket* (ideas). A benyomások közvetlen tapasztalatból származnak, erőteljesek és élénkek; a mindennapi életben ezeket érzésnek, érzelemnek szoktuk nevezni. Az ideák ezzel szemben a benyomásoknak csak halvány másolatai (copies) és távolról sem olyan élénkek, mint az előbbiek. Mind a benyomásokat, mind az eszméket Hume még további csoportokra bontja; gondolkodásunk összes tárgyát pedig két részre: eszmék közti viszonyokra (relations of ideas) és tényekre (matters of fact) osztja. Az elsőhöz a matematikát és minden, a szemlélet alapján nyilvánvaló vagy bizonyítható tételt sorol, míg a másodikba szerinte azok az állítások tartoznak, amelyeknek az ellenkezője is igaz lehet. „A Nap holnap nem fog felkelni - ez az állítás semmivel sem kevésbé érthető és éppoly kevésbé tartalmaz ellentmondást, mint az, hogy fel fog kelni” – írja *Vizsgálódás az emberi értelemről* (Inquiry Concerning Human Understanding) című művében. E megállapítása miatt tartják Hume-ot egyesek a neopozitívizmus elnevezésű irányzat egyik előfutárának, míg mások filozófiájának agnosztikus (l. ott!) vonásait hangsúlyozzák. Ez utóbbira utal például az, ahogyan a külvilágról (l. a Jegyzeteket!) vélekedik: szerinte lehetséges, hogy

léteznek tudatunktól független tárgyak és ezeknek érzékszerveinkre gyakorolt hatása hozza létre az érzetet, s az is lehetséges, hogy a képzetek (ideák) forrása az elme, de hogy melyik az igaz ezek közül, azt szerinte nem tudjuk eldönteni.

Hume a gondolkodást a képzettársítással azonosítja, és ezt a képzetek „vonzásával” magyarázza. Amint a vonzóerő a fizikában a testek tömegétől, úgy függ a képzettársítás ereje is pszichikai „tömeg”-étől, nem pedig a képzet tartalmától.

Hume elveti a kauzalitást (I. Jegyzeteket!), mivel szerinte nem állapítható meg szükség-szerű kapcsolat ok és okozat között. Vagyis szerinte az a meggyőződésünk, hogy az okot okozat követi, nem észérveken, hanem megszokáson alapul. Az okság elvének elutasítása azonban egyúttal az indukció módszerének elvetését is jelenti: ha ugyanis két esemény között kauzális kapcsolatot tételezünk fel (ilyen kapcsolat van pl. egy tárgy elejtése és földre esése között), akkor tulajdonképpen ezek egymás utáni történésének tényéből következtetünk arra, hogy ez az egymásutániság a jövőben is szükségképpen be fog következni. Ez pedig éppen az indukció alapja. Az előbbi példánknál maradván ez azt jelenti, hogy meggyőződésünk szerint az elejtett tárgy nemcsak ma, hanem holnap is le fog esni.

Az indukció elvének megkérdőjelezésével Hume közel került a Bécsi Kör egyik ismert tagjának, a csaknem kétszáz évvel később született *Karl Popper*nek (I. a verifikáció címszót a Jegyzetekben!) a tanításához; Popper ugyanis szintén elveti az indukció útján történő megismerést. Ez utóbbi nézetével azonban a Bécsi Kör egy másik híres tagja, *Rudolf Carnap* nem értett egyet; ebből is kiviláglik, hogy sok más bölceleti kérdéshez hasonlóan az indukció tekintetében is megosztott a filozófusok felfogása.

A kauzalitás elvetése miatt Hume arra a következtetésre jutott, hogy a dolgok lényege (szubsztanciája) nem ismerhető meg; az amit mi szubsztanciának mondunk, mindössze benyomások halmaza, megszokáson alapuló összefüggés. Nem ontológiai, hanem pszichológiai valóság csupán.

Hume a metafizikát is elutasította és úgy vélte, hogy a vallást a félelem hozta létre. (Timor fecit deus = Istent a félelem alkotta). A kauzalitásban, az indukcióban, a metafizikában és a vallásban való kételkedése miatt a katolikus egyház 1761-ben Hume összes műveit (opera omnia) felvette a tiltott könyvek jegyzékébe (index librorum prohibitorum), azaz írásait „indexre tették”. (Az indexre tett műveket katolikus vallásúaknak tilos volt olvasni; az egyházi index intézményét az 1960-as években tartott II. Vatikáni Zsinat eltörölte).

Hume szkeptícizmusának nyomai erkölcsi és társadalomfilozófiai nézeteiben is megmutatkoznak. Szerinte az ember akaratlagos cselekvéseit csakis az öröm és fájdalom befolyásolja; erkölcsi kérdésekben az észnek semmiféle szerepe sincs. Hume elveti a társadalmi szerződés elméletét (bővebben lásd az Etatizmus című szakaszt!), mivel szerinte ez mindössze hasznos, jól kigondolt eszköz a társadalmi béke biztosítására. Történelmi alapja azonban nincs, mindez egy mítosz csupán. Hume főbb művei: *Értekezés az emberi természetről* (Treatise of Human Nature, 1737); *Erkölcsi és politikai esszék* (Essays Moral and Political); *Vizsgálat az emberi értelemre vonatkozólag* (An Inquiry Concerning Human Understanding, 1748); *Vizsgálat az erkölcsi alapelvekre vonatkozólag* (An Inquiry Concerning the Principles of Morals, 1748).

Ezek után röviden ismertetjük a sokak által naturalista világnézetűnek minősített *Thomas Hobbes* (1588–1679) életét és munkásságát. A filozófus iskoláit Oxfordban végezte, majd 1608-ban nevelői állást vállalt; többek között II. Károly angol királynak is matematikatanára volt.

Hobbes érdeklődése sok mindenre kiterjedt és figyelemreméltó energiával rendelkezett: a filozófián kívül matematikával, irodalommal, jog- és történelemtudománnyal is foglalkozott. Hetvenévesen még teniszezett, nyolcvannégy éves korában megírta verses önéletrajzát latinul, nyolcvanhat évesen pedig lefordította Homérosz Iliász és Odüsszeia című műveit.

Filozófiáját a Descartes racionalizmusával való szembenállás jellemzi: szerinte a gondolkodás anyagi tevékenység, a filozófia pedig a testekről szóló tudomány, melynek a geometria mintájára kell felépülnie. (Ezt az „útmutatását” egy nála néhány évtizeddel később született filozófus, Spinoza meg is fogadta és megkísérelte „more geometrico”, azaz a geometria mintájára felépíteni a filozófia egyik ágát, az etikát). Locke-hoz hasonlóan Hobbes is a mechanisztikus világfelfogás híve volt és akárcsak Bacon, ő is azt hirdette, hogy a tudás hatalom. Az empirizmustól idegen és főleg a racionalizmusra jellemző dedukciót azonban elfogadta megismerési módszernek, ami nyilvánvalóan összefügg azal a törekvésével, hogy a filozófiát a geometria mintájára építse fel. Hitt az emberi élet előre elrendeltségében (determinizmus), mellyel a szabad akarat feltételezése ellentétben áll. Emiatt vitába is keveredett egy püspökkel, aki az akarat szabadságát hirdette. Hobbes ezzel kapcsolatban azon az állásponton volt, hogy a szükségszerű (azaz előre elrendelt, determinált) ellentéte nem a „szabad”, hanem a „véletlen”. Szerinte az ember akkor szabad, ha cselekedeteiben nem korlátozzák; tettei azonban ekkor is szükségszerűek.

Hobbes jogi nézetei közül említésre méltó az a tanítása, hogy a „Mi a jog?” és az „Igazságos-e a jog?” kérdése különbözik egymástól; szerinte a büntetés célja a megtorlás. E nézetei miatt többek között az *utilitarizmus* elnevezésű filozófiai irányzat hívei is szellemi elődjüknek tekintik Hobbest.

Társadalomfilozófiai nézeteit *Leviathan* című művében foglalta össze. Szerinte az emberiség természetű állapotban van, az állami intézményrendszer még tökéletlen. Mindenki harcol mindenki ellen (bellum omnium contra omnes), ezért azután az ember embernek farkasa (homo homini lupus). Társadalmi szerződés-elméletében (l. még az *Etatizmus* című szakaszt is!) a korábbi, abszolutista felfogástól eltérően nem Isten kegyelméből, hanem a közmegegyezésből eredezteti az uralkodó hatalmát.

Hobbes írt egy figyelemreméltó nyelvészeti munkát is, melyben a beszéd elméletének megalkotására tett kísérletet; ezt is – akárcsak egész munkásságát – a mechanikus szemlélet hatja át. Megpróbálkozott a kör négyszögesítésével is, ez a próbálkozása azonban eleve kudarcra volt ítélve, emiatt azután ellenségei gúnyának tárgyává vált. Főbb művei: *Ellenvetések; Kis értekezés; A jog elemei; A szabadsággal, szükségszerűséggel és a véletlennel kapcsolatos kérdések; Leviathan*.

Eddigi filozófiai tanulmányaink során azt tapasztalhattuk, hogy az egyes bölcselek nézeteinek irányzatokba sorolása nem egyértelmű feladat. Ennek ellenére szükséges ezeknek az „izmusok”-nak a megismerése, mivel megkönnyíti tananyagunk áttekintését és a különböző gondolkodók tanításának összehasonlítását.

Az Empirizmus című szakaszban tárgyalt filozófusok nézetei különösen nagy eltéréseket mutatnak, gondoljunk csak Berkeley és Locke sokszor homlokegyenest ellenkező felfogására. Hasonló nehézségekkel találkoztunk az empirizmus radikális és mérsékelt ágával való ismerkedésünk során is: utóbbinál például egy püspök és egy nyíltan vallásellenes bölcselek került egy csoportba. Ezért azután számos más besorolás is lehetséges; akik behatóbban foglalkoznak filozófiával, számos egyéb osztályozással, vagy éppen osztályozás nélküli tárgyalásmódokkal is találkozhatnak.

Az Empirizmus című szakaszban megismert bölcselek tevékenysége a 17–18. századra esik. Ebben az időszakban a reáltudományok fejlődése felgyorsult és a matematika, fizika, kémia, csillagászat számos fontos felfedezéssel gazdagodott. Mindez egyre pontosabb és bonyolultabb eszközök (órák, távcsövek, mikroszkópok) készítését tette lehetővé, melyek azután újabb, még részletesebb tudományos vizsgálatok elvégzését segítették elő, ami meglátszik a korabeli filozófusok munkáin is. Csak az a kérdés, hogy „Mi volt előbb: a tyúk vagy a tojás?”; más szóval az empirizmus indította-e útjára a reáltudományok fejlődését, vagy a reáltudományok fejlődése eredményezte az empirizmust?

Erre a kérdésre a különböző gondolkodók sokszor homlokegyenest ellenkező válaszokat adnak. *Karl Marx* (1818–1883) német filozófus követői (az ún. marxisták) más né-

ven a dialektikus és történelmi materializmus hívei szerint például az emberek gondolkodását a kor termelési viszonyai határozzák meg, így a filozófiának, sőt a tudománynak, a művészeteknek és az erkölcsnek (a marxisták az utóbbiakat „felépítmény”-nek nevezik) is ez az alapja. „Alap és felépítmény” – így szokták emlegetni tanaiknak erre vonatkozó részét. Kissé bővebben: egyes embercsoportok megfelelő eszközök birtokában könnyen fölébe kerekedhetnek létért való küzdelmük során azoknak, akik ilyesmikkel nem rendelkeznek. Például akiknek ágyújuk és lőszerük van, leigázhatják azokat, akiknek nincs. Ezért aztán a fegyvert birtoklók gondolkodására az uralomvágy lesz jellemző, melynek alátámasztására különböző elméleteket kovácsolnak. Azt hangoztatják például, hogy „a Sors őket szemelte ki más népek gyámjával”, e „magasabb cél” elérése érdekében pedig áthághatók az erkölcsi szabályok és akár még ölni is szabad. Ezért a diamat szerint gondolkodásunkat a termelőerők és termelési viszonyok határozzák meg. Az előbbi példánknál maradvá: akik a fémek előállításának és megmunkálásának minden csínját-bínját ismerik, azok előbb-utóbb fegyvereket fognak készíteni, hogy azokkal leigázzák a többieket. Ebben a példában a kohászat az alap, a fegyver előállítására irányuló kutatás, az uralomvágyat kifejező elmélet és közgondolkodás pedig a felépítmény.

De felépítmény a már fentebb is említett művészet is. A rómaiak például, akik fejlett infrastruktúrájukkal (vívezeték, úthálózat, közlekedés) és egyéb ismereteikkel más népek fölé kerekedtek, emez előnyük birtokában világaluralomra törtek. Híres költőjük, *Horatius* is e cél szolgálatába állította művészetét. A rómaiakhoz intézett egyik költeményében így figyelmezteti honfitársait: kötelességük a más népek feletti uralom biztosítása. „Tu regere imperio Romane memento” – írja az *Ad Romanos* című ódájában.

Míg a marxista filozófia fent említett „történelmi materializmus” elnevezésű fejezete a létért való küzdelemben, az ennek sikeres megvívásához szükséges termelőerők birtoklásában és az alkalmazásukhoz szükséges termelési viszonyok kialakulásában látja a történelmi fejlődés rugóját, addig a *Wilhelm Dilthey* (1833–1911) német filozófus által létrehozott „szellemtörténeti irányzat” ezzel szöges ellentétben az ún. korszellemet jelöli meg az emberiség fejlődésének motorjaként. E felfogás szerint az imént idézett Horatius-óda a római lelkiület, azaz a korszellem kifejezője volt, s ez a korszellem készítette hódításokra és a civilizáció (vívezeték, úthálózat stb.) létrehozására a rómaiakat.

E két ellentétes nézet mindegyike nagyjából azonos súlyú és mennyiségű érvet tud felsorakoztatni saját meggyőződésének alátámasztására.

Az empirizmus ismertetése során többször találkoztunk a „mechanikus világkép, mechanisztikus világfelfogás” megjelöléssel. Ez a szemlélet, mely többek között az embert is gépnek tekinti, nyomot hagyott a művészetekben is. Így például *E. T. A. Hoffmann* (1776–1822) romantikus német költő és meseíró egyik műve ihlette *Offenbach Hoffmann meséi* című operájának megírását, melyben többek között egy, az élő emberhez megszólalásig hasonló, óraszerkezettel működő táncosnő okoz bonyodalmakat. A modern kibernetika „robotológia” nevű fejezetének gyökerei ugyancsak az empirizmus mechanikus világképéig nyúlnak vissza.

Epikureizmus

Ókori filozófia, melynek erkölcsi kritériuma a szép és kellemes élet. Megalapítója *Epikurosz* (314–270) görög filozófus, akinek főleg ismeretelmélete és etikája érdemel figyelmet.

Epikurosz szenzualista (l. az Empirizmus című irányzatot!) ismeretelméletének igazságkritériuma az érzékelés; elismeri a véletlen szerepét a természetben, s ezzel a modern fizikában nem ritka ún. *indeterminizmus* (a. m. az okság elvének tagadása, l. még a determinizmus címszót is!) előfutára lett.

Az epikureizmus etikája abból indult ki, hogy a félelmeitől megszabadult ember megtalálja a boldogságot. E szerint nem kell félni az elmúlástól, mert a halálban megszűnik mindenféle érzékelés, utána tehát semmiféle fájdalom nem érheti már az embert.

Köznap értelemben epikureizmuson gyakran élvhajhászatot értenek, ami Epikurosz eszméinek félreértelmezése.

Etatizmus és a társadalmi szerződéssel kapcsolatos nézetek

Az etatizmus nevét a francia *etat* (=állam) szótól kapta. Ez a megjelölés egy olyan társadalomfilozófiai irányzatot jelent, amely az államnak vezető szerepet szán a gazdasági és társadalmi életben. A legtöbb diktatúra etatista.

A társadalmi szerződéssel kapcsolatos, olykor ellentétes nézetek tulajdonképpen egy-egy társadalomfilozófiai irányzatot képviselnek; közülük néhányat Locke, Hobbes és Hume filozófiai munkásságának ismertetésénél (az Empirizmus és naturalizmus című szakaszban) már találkoztunk. Most egy továbbival fogunk megismerkedni és általános jellemzést adunk a társadalmi szerződésről.

Egyes nézetek szerint az etatizmus egyik előfutára *Jean-Jacques Rousseau* (1712–1778) volt, akinek *Társadalmi szerződés* című munkája képezte a francia forradalom jakobinus diktatúrájának elméleti alapját. Rousseau szerint a kormányzat csak akkor igazolt, ha a népszuverenitás elve alapján áll, ugyanakkor azonban elutasította a képvisleti demokráciát. Szerinte minden egyes törvényt az összes állampolgárnak közvetlenül, népszavazás keretében kell meghoznia.

A jakobinus diktatúrában játszott, fent említett negatív szerepe és Hume (l. az Empirizmus című szakaszban a róla szóló részt!) lesújtó kritikája ellenére Rousseau társadalomfilozófiájának két alappillére, a népszuverenitás és a társadalmi szerződés elve mind a mai napig a demokratikus államberendezkedés fontos ismérvei közé tartozik. A népszuverenitás elve azt mondja ki, hogy az állam vezetői a néptől kapják felhatalmazásukat, amit a nép vissza is vehet tőlük a rendszeresen tartott választásokon. A társadalmi szerződés-elméletek (melyek közül a Rousseau által megfogalmazott a legismertebb) pedig arra tesznek kísérletet, hogy a törvények, illetve polgári intézmények iránti engedelmisséget egy olyan szerződéssel, egyezményel vagy ígérettel magyarázzák meg, amelyben a társadalom tagjai kötelezik magukat az engedelmségre bizonyos előnyök (közbiztonság, jogrend, közoktatás, közlekedés, szociális ellátottság stb.) biztosítása fejében az államhatalom részéről. A társadalmi szerződések többnyire hallgatóságos megállapodások, írásban való rögzítésük (kodifikálásuk) például az alkotmányban történhet. Az angol Magna Charta (1215) és a magyar Aranybulla (1222) egy erre irányuló korai törekvésnek tekinthető.

Ha az állampolgárok nem teljesítik a társadalmi szerződésből fakadó kötelezettségeik valamelyikét, az államhatalom a rendőrség és a bíróságok útján kényszerítheti ki a megállapodás betartását. Ugyanezt a lakosság „polgári engedetlenség” útján érheti el.

Az etatizmus ellentéte a liberalizmus, melynek egyik első képviselője *John Stuart Mill* (1806–1873) volt; szerinte az állam hatalmát korlátozni kell.

Kérdések

1. Van-e közös vonás az építészeti és filozófiai eklekticizmusban? Ha igen, mi az?
2. Ismertesse Avenarius és Mach Lenin által elítélt nézeteit a természeti törvényekkel kapcsolatban!
3. Mi a lényege: a) az indukcióval; b) a dedukcióval történő ismeretszerzésnek?
4. Mi volt Bacon kifogása Arisztotelész logikája ellen?
5. Ismertessen a naturalizmussal kapcsolatos néhány nézetet!
6. Mi az ismeretek forrása: a) az empirizmus; b) a szenzualizmus; c) a racionalizmus felfogása szerint?
7. Mi Locke álláspontja a racionalizmus „velünk született fogalmak és alapelvek” tanításával kapcsolatban? Mi az a „tabula rasa”?
8. Ismertesse Locke gnoszeológiai nézeteinek néhány fontosabb vonását!
9. Mi a szolipszizmus? Nevezzen meg egy szolipszizmust hirdető filozófust. Melyik filozófiai irányzat hívei: a) tartják; b) nem tartják szolipsziztának a megnevezett filozófust?
10. Mi a kauzalitás?

11. Mi a determinizmus és az indeterminizmus?
12. Mire képes a Laplace-féle démon?
13. Ismertesse Hume-nak a kauzalitásra vonatkozó nézeteit!
14. Mit tanít a tudatunktól függetlenül létező objektív külvilágról Hume?
15. Mit tekint létezőnek: a) a fizika; b) Berkeley?
16. Milyen legyen a filozófia Hobbes szerint?
17. Miben áll a mechanisztikus világmép?
18. Mi a panteizmus?
19. Ismertesse Epikurosz: a) etikai; b) ismeretelméleti nézeteit.
20. Mi a társadalmi szerződés?
21. Ismertesse: a) Locke; b) Hobbes; c) Rousseau; d) Hume társadalomfilozófiai nézeteinek lényegét!
22. Mi az etatizmus?

Jegyzetek

absztrakt: elvont. Ellentéte a konkrét.

determinizmus: meghatározottság. *Laplace* (1749–1827) francia fizikus és matematikus szerint ha egy szuperintelligens lény, aki valamennyi természeti törvényt ismeri (az ún. Laplace-féle démon) valamilyen időpontban mindent tudna a Világegyetem állapotáról, akkor ebből bármely más időpontra is meg tudná határozni a teljes múltat és jövőt. Ez más szóval azt jelenti, hogy a determinizmus hívei szerint a Világmindenség állapota egyszer s mindenkorra meg van határozva. A determinizmus ellentéte az indeterminizmus, mely nem fogadja el az okság elvét, az ún. kauzalitást. Az indeterminizmus hívei szerint ezért Laplace-féle démon (mely lehetne például egy óriási számítógép is) nem létezhet, mivel a Világegyetem állapotában a véletlennek is szerepe van.

entitás: létező.

érzet: a külvilág által érzékszerveinkre gyakorolt hatás eredménye.

indukció: *Cicero* által bevezetett kifejezés. Azt a tudományos módszert jelenti, amellyel egyedi esetekből általános következtetéseket vonunk le, azaz feltételezett törvényszerűségeket igazolunk. Teljes indukció csak a matematikában lehetséges, a nem teljes indukcióhoz ellenben mindig szükség van egy – általában megsejtett – összefüggésre, hipotézisre, amelyet a szóban forgó módszer segítségével igazolunk.

kauzalitás: oksági törvény, más szóval az ok és az okozat összefüggése. Kimondja, hogy mindennek szükségképpen megvan a maga elegendő oka, azaz semmi sem történik ok nélkül (principium rationis sufficientis = az elégséges ok elve). A kauzalitást nem minden gondolkodó fogadja el. Ellenzői azzal érvelnek, hogy mi mindig csak egymásutániságot észlelünk, ebből azonban logikai kapcsolat nem következik (post hoc ergo propter hoc = ezután, tehát ezért: ez a nagy tévedése az okság híveinek a kauzalitás ellenzői szerint). Ha egy követ leejtünk, az leesik; a kő leesése az elejtés után, de nem miatta van – így érvelnek az okság ellenzői.

A fizika „kinetikus gázelmélet” című fejezete nem támaszkodik az oksági kapcsolatra. Mivel a gázrészecskék rendezetlen hőmozgásánál nem lehet megállapítani azok egyéni viselkedését, csak együttes hatásukat (pl. nyomásukat) tudjuk észlelni, ezért egyes fizikusok úgy vélik, hogy a gázrészecskék egyéni mozgásának talán nincs is oka. (V.ö. a *Berkeley-ről* frottak az Empirizmus című szakaszban: „létezni annyi, mint észlelteni”). Az el-lentábor ezzel szemben érvel, hogy amiről nem tudunk, az még létezhet, azaz hasonló a helyzet itt, mint például a baleseti statisztikáknál. Azt majdnem pontosan meg tudják előre mondani a közlekedésrendészetben, hogy egy forró nyári hétvégen hányan fognak karambolozni a közutakon, de azt már nem, hogy Kiss Péter já-szárokszállási lakos közöttük lesz-e vagy sem. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a Kiss Péter karambolozott, az minden ok nélkül történt.

konkrét: L. absztrakt.

Laplace-féle démon: L. determinizmus.

prognosztizálás: előrejelzés. A fizika fogalmai és törvényei segítenek bennünket a külvilág jelenségeinek prognosztizálásában. A négyzetes úttörvény és néhány fogalom (gyorsulás, út, idő) segítségével például előre jelezhetjük, prognosztizálhatjuk azt, hogy mi történik, ha egy követ egy bizonyos magasságból leejtünk: előre megmondhatjuk, hogy egy adott időpontban hol lesz a kő. Prognosztizálni természetesen ennél jóval bonyolultabb jelenségeket is lehet.

reflexió: magyarul visszahajlás; különböző filozófusok által különböző értelemben használt fogalom. Hegel szerint az a tevékenység, mellyel az ellentéteket megállapítjuk és az egyiktől átmegyünk a másikhoz anélkül, hogy kapcsolatot és állandó egységet hoznánk létre közöttük. Kantnál a reflexió a szellem egy bizonyos állapotát jelenti. Erre az a jellemző, hogy ilyen állapotban azokat a szubjektív feltételeket keressük, amelyek mellett fogalmakhoz juthatunk el. E két, meglehetősen homályos, közérthetőnek aligha nevezhető megfogalmazással a fent említett filozófusok tulajdonképpen a gondolkodást, elsősorban az önmagunkról való gondolkodást akarják körülírni. Más szóval mindezt úgy is mondhatjuk, hogy a reflexió a figyelem visszairányítása a külvilág tárgyairól önmagunkra. (L. még a Tudat címszót is az egzisztencializmus utáni Jegyzetekben.)

spekulatív: olyan megismerési mód, mely nem kizárólag a tapasztalatra támaszkodik. Kant szerint a közönséges megismerés konkrét, a spekulatív megismerés ellenben absztrakt.(L. a megfelelő címszavakat!)

Jegyzet

- (1) Fáy László: Doxográfia érettségizőknek. Iskolakultúra, 1995. 8–9 szám, 100. p.
- (2) Fáy László: Rendhagyó filozófiára. Iskolakultúra, 1995. 20–21 szám, 7. p.

Irodalom

Bevezetés a filozófiába. Szöveggyűjtemény. Szerkesztette: Steiger Kornél. Holnap Kiadó, Budapest, 1992.

Bevezetés a filozófiába (a gimnázium és szakközépiskola IV. osztálya számára). Szerkesztette: Lukács József. Tankönyvkiadó, Budapest, 1985.

Fáy László-Nemesszeghy György: Filozófiai ismeretek (Doxográfia). Tankönyv a középiskolák számára. Képzelt a Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatásával. (Kézirat). Budapest, 1993.

Filozófiai Kisenciklopédia. Szerkesztette: Bánki Dezső. (The Concise Encyclopedia of Western Philosophy and Philosophies. Edited by J. O. Urmson and Jonathan Rée. London–New York. Routledge, 1991.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1993.

Fürst, Maria: Bevezetés a filozófiába. Ikon Kiadó, Budapest, 1993.

Halasy-Nagy József: A filozófia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. (reprint)

Nyíri Tamás: Filozófiatörténet. Pázmány Péter Hittudományi Főiskola, Budapest, 1983.

Rathmann János: Idegen szavak a filozófiában. Kossuth, Budapest, 1988.

Turay Alfréd-Nyíri Tamás-Bolberitz Pál: A filozófia lényege, alapproblémája és ágai. Szent István Társulat, Debrecen, 1992.

Új Magyar Lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.